

De 'Marcuspassion' van Johann Sebastian Bach

Volgens de beschrijving van zijn nalatenschap zou Bach vijf passiemuzieken hebben geschreven. Die volgens het evangelie van Mattheus en het evangelie van Johannes zijn bewaard gebleven. Die volgens het evangelie van Lukas is van een andere componist dan Bach, hoewel dit werk toch tenminste één door Bach geschreven deel bevat. Hetzelfde geldt voor een compositie van Reinhard Keiser, waaraan Bach voor zijn eigen uitvoeringen een of meer kleine bijdragen kan hebben geleverd. Dan resteert een passiemuziek volgens het evangelie van Marcus, die Bach tenminste drie maal heeft uitgevoerd, voor het eerst in 1731.

De 'Marcuspassion' bestaat – zoals de andere passiemuzieken – uit een groots opgezet openings- en slotkoor, koralen die de handeling becommentariëren, volkskoren (*turbae*) die direkt op de handeling betrekking hebben, recitatieven die de eigenlijke handeling weergeven en aria's die zoals de koralen een commentaar op de handeling geven. Er zijn tekstboekjes bewaard gebleven: een uit 1731 en onlangs zijn er nog twee teruggevonden van uitvoeringen uit de jaren veertig van de 18e eeuw. Bach's partituur en alle vokale en instrumentale partijen zijn verloren gegaan. Men heeft wel in de loop der jaren ontdekt, dat Bach veel materiaal voor zijn 'Marcuspassion' hergebruikte uit al eerder ontstane composities, het meeste uit de 'Trauer-Ode' (BWV 198), die hij in 1727 schreef ter herdenking van de koningin van Polen. In 1729 gebruikte hij delen uit ditzelfde werk voor de herdenkingsplechtigheid van zijn vroegere broodheer Leopold von Anhalt-Köthen. Nu kunnen er twee redenen zijn waarom hij geen nieuwe muziek schreef voor zijn 'Marcuspassion': óf hij was in de winter 1730-1731 in tijdnood, óf hij wilde zijn eigen muziek nogmaals horen, zij het dan ook met een andere tekst en in een andere structuur.

De 'Marcuspassion' bevatte in 1731 zes aria's (twee zijn er nog bij latere uitvoeringen toegevoegd). Van deze zes zijn er [twee of] drie uit de 'Trauer-Ode' afkomstig, evenals het openings- en slotkoor. Er zijn zestien koralen en twaalf volkskoren (*turbae*). Volgens het tekstboekje uit 1731 bestaat deze passiemuziek uit maar liefst 132 onderdelen waarvan het overgrote deel recitatieven. Het is uitgesloten dat Bach deze recitatieven uit andere passiemuzieken zou hebben overgenomen; de evangelieteksten volgens Mattheus, Lukas of Johannes zijn te zeer verschillend van die volgens Marcus. Bach heeft dus speciaal voor dit werk recitatieven moeten componeren.

In de jaren 1784-1787 gaven zoon Carl Philipp Emanuel en oud-leerling Johann Philip Kirnberger een grote verzameling (in vier delen) vierstemmig geharmoniseerde koralen van Bach uit. Daarvan zijn er 186 die niet elders in werken van Bach voorkomen. De mogelijkheid dat daartussen de koralen uit de 'Marcuspassion' zitten is dus redelijk groot. Alle in de 'Marcuspassion' voorkomende koraalmelodieën zijn ook in genoemde verzameling of andere composities aanwezig. Het gaat er dus om dié harmonisaties te vinden die qua tekst en qua sfeer het beste in dit werk zouden kunnen passen. De musicologen Arnold Schering (1939) en Friedrich Smend (1948) hebben al vooronderzoek gedaan en veel goede suggesties geleverd. De volkskoren (*turbae*) zouden kunnen zijn genomen uit de 'Johannespassion', de 'Matthäuspasion', het 'Weihnachtsoratorium' of uit kerkcantates. Soms passen de teksten en/of de structuren goed in de 'Marcuspassion', soms ook zou men een van beiden geweld aan moeten doen om ze in te passen. Dit laatste mag nooit het werk van een musicoloog zijn; beter is dan zo'n volkskoor geheel weg te laten. Hetzelfde geldt voor alle recitatieven. Dan blijven voor nader onderzoek alleen de aria's over.

In 1964 publiceerde de organist / dirigent / musicoloog Diethard Hellmann een eerste partituur van de 'Marcuspassion' waarin de delen die uit de 'Trauerode' al bekend waren (openings- en slotkoor, drie aria's) plus de aria's 'Falsche Welt, dein schmeicheld Küssen' (uit BWV 54) en 'Welt und Himmel, nehmt zu Ohren' (uit BWV 120) zijn opgenomen; daarbij vijf koralen. De recitatieven en volkskoren zijn weggelaten. Eén aria 'Angenehmes Mordgeschrei' (no. 106 van het tekstboekje) beschouwde Hellmann als definitief verloren, cq. niet reconstrueerbaar. In 1974 maakte ik zelf een reconstructie van de 'Marcuspassion' in het kader van het doctoraal examen Muziekwetenschap aan

de RU Utrecht. Het ging daarbij om het zoveel mogelijk terug vinden en plaatsen van de diverse onderdelen maar zonder een poging te doen de recitatieven te reconstrueren. Uit gesprekken met mijn mentor, dr. Alfred Dürr, de toenmalige directeur van het 'Johann Sebastian Bach Institut' in Göttingen bleek dat er al meerdere pogingen daartoe waren gedaan door studenten in en buiten Duitsland, die allen op dat onderdeel waren vastgelopen. In mijn reconstructie werd daarvan dus afgezien. Wel werden natuurlijk de desbetreffende teksten opgenomen. Een nadeel daarbij was weer dat de diverse turbae (volkskoren; ik had er 10 van de 12 teruggevonden) als losse koorstukjes in de recitatieven bleven hangen. Hellmann's oplossing was – muzikaal gezien – nog de beste door ook deze weg te laten.

Wat betreft de aria's schijnen er reconstructies te bestaan, waarin ook de aria 'Angenehmes Mordgeschrei' (106 van het tekstboekje) is opgenomen, de aria die Hellmann in 1964 en ik in 1974 niet terug konden vinden. Welke muziek men heeft gevonden waaruit deze aria is geparodieerd, is mij niet bekend, uitgezonderd de door Ton Koopman aangedragen oplossing; hij neemt de aria 'Ätzet dieses Angedenken' uit de wereldlijke cantate BWV 207. De aria 'Er kommt, er ist vorhanden' (no. 49 van het tekstboekje) wordt al sinds de 19e eeuw genoemd als zijnde een parodie van de aria 'Verstummt, ihr holden Saiten' uit de 'Trauer-Ode' BWV 198. Na een drietal uitvoeringen zag ik in die aria niet de 'juiste 'Vorlage'', die ik wel gevonden meen te hebben in de aria 'Erleucht' auch meine finstre Sinnen' die Bach later in het 'Weihnachtsoratorium' (BWV 248, bas-aria 47) op nam. Qua sfeer en qua tekst past dit beter. Ook het ontbreken van een basso continuo (hier luit-solo in het middenregister, in het WO orgel maar zonder strijkbas [uniek!]) zie ik als een argument. Sinds 1978 is dus de aria BWV 198/3 vervangen door BWV 248/47.

36. *And.*
 HAN - DEN DEN ER IST VOR HAN DEN DEN
 HAN - DEN DEN ER IST VOR HAN DEN DEN

42.

48. MEIN JESUS, ACH, ER SÜNDIGT DICH, ENTFLIEHE

54. NEHM UND LASSE MIHN, MEIN HEIL, STATT DEINER IN DEN

59. BAN - DEN, IN DEN BAN - DEN

64.

72. ER KOMMT, ER KOMMT, ER KOMMT, ER IST VOR...

78. HAN-DEN, ER KOMMT, ER KOMMT, ER IST VOR. HAN-DEN, VOR. HAN-DEN, ER KOMMT, ER IST VOR.

84. HAN-DEN.

96.

102.

107.

Musical notation for measures 107 and 108. Measure 107 consists of two staves: the upper staff has a treble clef and contains a sequence of eighth notes (G4, A4, B4, C5, B4, A4, G4), and the lower staff has a bass clef and contains a sequence of eighth notes (G3, A3, B3, C4, B3, A3, G3). Measure 108 consists of two staves: the upper staff has a treble clef and contains a half note G4, and the lower staff has a bass clef and contains a half note G3. A double bar line follows measure 108.

Twelve sets of empty musical staves, each consisting of a five-line staff with a clef (treble or bass) and a key signature (one sharp).

IN DE GROTE KERK AAN HET KERKPLEIN TE ALMELO.

zaterdag 31 maart [1979]
jaarlijkse uitvoering van
de MARCUS PASSION
van Joh. Seb. BACH

door de Almelose Zang- en Oratoriumvereniging

St. CAECILIA

Begeleid door het

O.P.H.O.

en het continuo bestaande

uit: Bas van 't Woud, luit
Hans Ponten, orgel
Huub Hamers, cello
met solistische medewerking van

KARIN OSTAR

sopraan

AAFJE HEIJNIS

alt

declamatie: **AART KLOS**

Het geheel onder leiding van: **Hans van Dijk**

Een heel ander geval betreft de aria 'Welt und Himmel, nehmt zu Ohren' (no. 126 van het tekstboekje. Hellmann neemt hier de aria 'Heil und Segen' uit cantate BWV 120 als uitgangspunt. Hoe mooi deze aria op zich ook is, hij is te vredig voor de dramatische situatie op dat punt in de 'Marcuspassion'. Ik heb daar van meet af aan gekozen voor de aria 'Was mein Herz von dir begehrt' uit cantate BWV 108. De indrukwekkende vertolkingen door verschillende zangeressen (o.a. Hebe Dijkstra en Aafje Heynis), hebben mij bevestigd dat het een goede keuze was. De bovenste regel is de zangpartij uit de 'Marcuspassion', de onderste uit cantate 108.

Welt und Himmel [Marcuspassion BWV 247]

Joh. Seb. Bach

♩=100

Welt und
Was mein

Herr-heit, nehmt zu Oh-ren, Je-hu schrei-et ü-ber-laut, Welt und
Herz von dir be-gehrt, ach, das wird mir wohl ge-wahrt, was mein

Herr-heit, nehmt zu Oh-ren, Je-hu schrei-et ü-ber-laut,
Herz von dir be-gehrt, ach, das wird mir wohl ge-wahrt,

Al-len Sün-dern sagt er an, dass er
O-ber-schäi-tet nich-ets Se-gen, Fä-rte

nach ge-rag ge-ten, dass das E-den auf-ge-bauet wel-chen
nich-auf die-nes We-ges, dass ich in der E-wig-keit schau-

will zu-wat vor-lo-zen. Al-len
e-der-er Herr-lich-keit O-ber-

Sin - dem sagt er an, dass er mei - ne ge - sig - ge -
 - schaf - te reich rich Se - gen, füh - re mich auf dei - nen
 - tan, dass das E - der auf - ge - heet, weil - ches wir zu - vor ver - lo -
 We - gen, dass ich in der E - wig - keit scha - e dei - ne Herr - lich -
 - nem. Weh und Hül - fer, nehst zu Oh - ren, Weh und Hül - fer, nehst zu Oh - ren, Ja -
 - keit! E - her - ach - te mich mit Sie - gen, füh - re reich auf dei - nen We - gen, dass ich in der E -
 - ten schrei - at E - her - laut
 - wig - keit scha - e dei - ne Herr - lich - keit!

Andere latere reconstructies gebruikten andere 'Vorlagen': die van Ton Koopman lijkt mij – met alle verschuldigde respect – onjuist omdat 'Welt und Himmel' uitdrukkelijk een 'aria'* wordt genoemd en Koopman hier een duet (BWV 63/3) gebruikt. Hetzelfde argument geldt voor de reconstructies van Simon Heighes en Robert Koolstra, die op deze plaats een duet uit een vroege versie van de 'Johannespassion' inzetten. David Lebut gebruikt de aria 'Merkt und hört, ihr Menschenkinder' (BWV 7/2), die qua sfeer en toonsoort weliswaar niet erg goed bij de dramatische situatie past maar muzikaal gezien wél; dat is in ieder geval een betere oplossing dan die van Heighes en Koolstra. *De term 'aria' komt in het vocale werk van Bach wel vaker voor (bijv. slotkoor 'Matthäuspassion' 1e versie), maar nooit bij een duet.

Mij werd in 1974 de mogelijkheid geboden mijn reconstructie in klinkende muziek om te zetten met medewerking van solisten, koor, orkest, orgel en luit. Daartoe maakte ik een speelklare versie waarbij het aantal turbae tot drie werd teruggebracht. Daarbij kwamen openings- en slotkoor plus alle zestien koralen. Van de zes aria's vond ik er vijf terug, waarvan er twee afwijken van de reconstructie van Hellman. De recitatieven werden gelezen. Zo ontstond een vorm die het midden houdt tussen een oratorium en een declamatorium, met een uitvoeringsduur van 70 minuten. De eerste uitvoering vond plaats in maart 1975 in Almelo en werd gecombineerd met de 'Ode on St. Cecilia's day' [HW 76] van Handel. Uitvoeringen hebben daarna plaatsgevonden in de jaren 1976-1980 en 1983 in Nederland, 1978, 1984 en 1985 in Canada, 1977 en 1983 in Duitsland, in 1985 in België en 1987 in South Hadley (Mass. USA).

Een relatief groot aantal reconstructies is na 1975 gemaakt. Mij is niet bekend of ze allen zijn uitgevoerd of zelfs maar uitgegeven, zodat ik ook niet kan nagaan welke verschillen er zijn met mijn eigen reconstructie. Van volgende pogingen (in chronologische volgorde) is mij het bestaan bekend (in chronologische volgorde): Gustav Theil (1978), Volker Bräutigam (1981), Jos van Veldhoven (1985), Simon Heighes (1995), Andor Gomme (1997), Rudolf Kelber (1998), Ton Koopman (1999), Johannes Koch (1999), Andreas Glöckner (2009), Jörn Boysen (2010), Alexander Grychtolik (2010), Fred Eichelberger (2015), Karl Böhmer (2015), Andreas Fischer (2016), Robert Koolstra (2017), Jordi Saval (2018), Malcolm Bruno (2019) en David Lebut (2020).

Hoe kijk ik anno 2023 tegen mijn werk uit 1974 aan? Als het er om gaat een musicologisch werkstuk te leveren heeft dat voldoende bestaansrecht. Anders ligt het bij de vraag of dit in de praktijk in klinkende muziek moet of kan worden omgezet. De 'Marcuspassion' van Bach in zijn complete vorm bestaat niet meer. Een reconstructie kan alleen maar uit losse brokstukken bestaan, die van de eerste tot de laatste noot zijn ontleend aan andere composities van Bach. Dat er in later tijden nog nieuwe gegevens worden ontdekt, zoals de vondst van latere tekstboekjes uit de jaren '40 van de 18e eeuw maakt het alleen maar meer gecompliceerd. Bewijzen wij er Bach een dienst mee om een uit brokstukken bestaande passiemuziek weer te reconstrueren? Vanuit musicologisch standpunt: ja! Vanuit het standpunt van de uitvoerende muziek: nee! Die tijd zou beter kunnen worden benut om onbekende cantates van Bach of van anderen te ontdekken en uit te voeren.

Hombourg, mei 2023
prof. dr. Hans van Dijk